

NAMIR KARAHALILOVIĆ
Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

SUDI KAO AVANGARDNI KOMENTATOR HAFIZOVOG *DIVANA*: drugačiji pogled na Sudijev komentatorski postupak

Sažetak

Divan Hafiza Širazija, perzijskog pjesnika iz XIV stoljeća, jedna je od najznačajnijih zbirki lirске poezije u okviru perzijske i općenito književne tradicije orijentalno-islamskog kulturnog kruga. Od nastanka *Divana* traje spor oko njegovog tumačenja, a time i žanrovskog situiranja. Premda većina komentatora na Orijentu Hafizov *Divan* tumači u ključu sufijske poezije, Ahmed Sudi Bošnjak, bosanskohercegovački filolog iz XVI stoljeća, u svom komentaru *Divana* ne slijedi takav pristup i pravi avangardni iskorak na planu tumačenja Hafizove poezije. U ovom radu propitani su razlozi za takav Sudijev komentatorski postupak.

Ključne riječi: Ahmed Sudi Bošnjak, Hafizov *Divan*, komentar, avangardni pristup.

S okončanjem ere Abdurrahmana Džamija (XV st.), posljednjeg velikog perzijskog književnog klasika, nastupilo je razdoblje dekadencije u perzijskog književnosti. To razdoblje imalo je snažan utjecaj i na književno stvaralaštvo na perzijskom jeziku izvan granica Irana, između ostalih i na području Osmanskog Carstva. Ključna posljedica tog utjecaja u osmanskim književnim krugovima bila je jasno izražena tendencija ka sužavanju opsega književnog stvaralaštva, s jedne, i pospješivanju istraživačkog rada s druge strane, prije svega na polju pisanja komentara na djela perzijskih klasika.¹ Spomenuta tendencija poprimila je jasne okvire stotinjak godina nakon završetka klasičnog razdoblja perzijske književnosti, to jest u XVI stoljeću. Tada se razvija živa komentatorska djelatnost, a u središtu pažnje osmanskih istraživača bila je Rumijeva *Mesnevi*. Komentare na taj čuveni sufijski didaktički spjev u formi *mesnevi*e napisali su Mustafa Ša'ban Sururi, Mustafa Šem'i Prizreni i Ismail Hakki Ankarevi.

1 O tome vidjeti: Mohammad Amīn Riyāhī, *Zabān wa adab-e fārsī dar qalamrow-e 'Osmanī*, Šerkat-e entešārātī-ye Pāžang, Tehrān, 1369. (1990), p. 127.

Nakon Rumijeve *Mesnevi*je najčešće komentirana remek-djela perzijskih klasika jesu Sa'dijev *Dulistan* i *Bustan*, te Hafizov *Divan*. Na sva tri pobrojana djela komentare je napisao i Ahmed Sudi Bošnjak, bosanskohercegovački filolog iz XVI stoljeća, rodom iz sela Sudići kod Čajniča. U Sudijevoj komentatorskoj trilogiji posebno mjesto zauzima njegov komentar Hafizovog *Divana*. Riječ je o komentaru koji umnogome odstupa od uobičajene recepcije Hafizove poezije u okvirima orijentalno-islamskog kulturnog kruga u Sudijevo vrijeme, a sljedstveno tome i od komentatorskog postupka autorā-baštinka tog kruga, zasnovanog upravo na toj recepciji.

I

Kako je i naslovom ovog rada naznačeno, smatram da je Sudi avangardni komentator Hafizovog *Divana*. Odnosno, držim da je njegov komentar Hafizovog *Divana* avangardan (možda je tako primjerenije i, za dalju raspravu, praktičnije kazati), i to ne samo u usporedbi s komentarima koje su napisali Sudijeve savremenici, nego i u odnosu na komentare Hafizovog *Divana* koji su nastali kasnije.

Avangardnost Sudijeve komentara Hafizovog *Divana* ogleda se u njegovoj temeljnoj odlici; njegovom, može se ustvrditi, esencijalnom karakteru. Tu odliku, između ostalih, uočio je i češki iranist Yan Ripka, koji je Sudijev komentar Hafizovog *Divana* potpuno utemeljeno i tačno odredio kao *feqhologawī*, to jest *filološki*.² U Sudijevom slučaju pod takvim se određenjem podrazumijeva da je analiza Hafizove poezije konzistentno provedena na pet nivoa: fonetsko-grafološkom, gramatičkom, stilskom, kulturno-historijskom i semantičkom.³

Navedena osobenost Sudijeve komentara Hafizovog *Divana* ima ključni značaj za ovdje postavljenu tezu. Krajnje uprošćeno kazano – iz činjenice da je Sudijev komentar Hafizovog *Divana* filološki, u velikoj mjeri proizlazi i njegova avangardnost. Isto tako, držim da je avangardnost Sudijeve komentara Hafizovog *Divana* rezultat autorove sazrele i duboke svijesti o tome s kakvim se specifičnim, nesvakidašnjim i iznimno hermetičnim i zahtijevnim tekstom u svom komentaru uhvatio ukoštac.

Avangardnost Sudijeve komentara Hafizovog *Divana* može se uočiti, i pratiti, i na horizontalnoj i na vertikalnoj ravni, to jest i sinhronijski i dijahro-

2 Vidjeti: Yān Rīpkā, *Tārīx-e adabiyāt-e Īrān*, Bongāh-e tarğome wa našr-e ketāb, Tehrān, 1354. (1975), p. 422.

3 Kao primjer takvog Sudijeve komentatorskog postupka vidjeti: Mohammad Sūdī Bosnawī, *Šarh-e Sūdī bar Hāfez*, Tarğome: 'Esmat Sattārzāde, Entešārāt-e Sarīr, Tehrān, 1378. (1999), Vol. I, pp. 24-32.

nijski. Smatram da i ta činjenica potpomaže argumentaciju ovdje postavljene teze; da je, ustvari, dodatno ojačava.

II

Pod praćenjem njegove avangardnosti na horizontalnoj, sinhronijskoj ravni, podrazumijevam poziciju Sudijevog komentara Hafizovog *Divana* u odnosu na komentare koje su napisali njegovi savremenici.

U iranističkoj je filologiji općepoznata činjenica da, praktično od nastanka Hafizove poezije, traje spor oko njene recepcije i tumačenja. Jedni je smatraju ljubavnom lirikom, drugi sufijskom poezijom, a treći se zalažu za uravnoteženiji i više iznijansiran pristup.⁴ U literaturi posvećenoj toj temi više je puta naglašeno da, za razliku od ostalih komentatora Hafizovog *Divana*, baštinika orijentalno-islamskog kulturnog kruga, Sudi ne insistira na sufijskom tumačenju te poetske zbirke, već ga zapravo u velikoj mjeri izbjegava.⁵

Taj stav, stav o Sudijevoj suzdržanosti spram sufijskog tumačenja Hafizovog *Divana*, nije sporan. Međutim, spornim se čini zaključak koji se iz tog stava eksplicitno izvodi ili barem implicitno nameće (pogotovo u zapadnim iranističkim krugovima), a to je da Sudi, izbjegavajući sufijsko tumačenje Hafizove poezije, prihvata i *zagovara* isključivo mogućnost njenog tumačenja u ključu ljubavne lirike.⁶

Pošto se Sudi, iz gadamerovske pozicije *tumača* djela,⁷ ni u jednom drugom tekstu izriekom ne očituje o tom pitanju (barem meni nije uspjelo da pronađem ijedan izvor o tome), preostaje jedino da se sud o njegovoj recepciji Hafizove poezije (odnosno njegovom, kako ga Jauss određuje, *horizontu očekivanja*⁸ od te monumentalne poetske zbirke) donese na osnovu karakteristika vremena i sredine u kojoj je živio, i, prije svega, na osnovu samog Sudijevog komentara Hafizovog *Divana*. Sudijevo široko znanje o klasičnoj perzijskoj književnoj tradiciji, u brojnim slučajevima nedvojbeno potvrđeno u njegovim komentarima perzijskih klasika,⁹ s jedne strane, te s druge strane, snažna ukorijenjenost i zastupljenost islamskog ezoterijskog nauka u Osmanskom Car-

4 Vidjeti: Bećir Džaka, *Historija perzijske književnosti*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 1997, str. 401, 411, 413-414.

5 Vidjeti: Fehim Bajraktarević, "Gete i Persija", *Hafiz i Gete – zbornik radova*, Kulturni centar Islamske Republike Irana u Beogradu, Beograd, 2002, str. 139.

6 Isto.

7 Vidjeti: Tvrtko Kulenović, "Teorija recepcije", u: Zdenko Lešić; Hanifa Kapidžić-Osmanagić; Marina Katnić-Bakaršić; Tvrtko Kulenović, *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006, str. 464.

8 Vidjeti: Zdenko Lešić, *Saga o autoru*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2015, str. 62.

9 O tome naprimjer vidjeti: Namir Karahalilović; Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika*, Baština duhovnosti, Mostar, 2014, str. 109, 144 i 146-147.

stvu, od njegovog obrazovnog sistema do drugih oblasti društvenog života, i formalnih i neformalnih,¹⁰ ne pružaju osnov za bilo kakvu racionalno utemeljenu argumentaciju eventualne tvrdnje da je Sudi mogao da nema saznanja o mogućem tesavvufskom aspektu Hafizove poezije; ili da je ta saznanja imao, a da ih je naprosto zanemario.

Štaviše, da je u potpunosti svjestan tematske, idejne i žanrovske slojevitosti Hafizovog *Divana* Sudi izrijekom potvrđuje već u kratkom uvodu u svoj komentar: pobrajajući ključne osobenosti Hafizove poezije, odnosno svoje stavove i impresije o njoj, Sudi navodi kako je Hafiz “[...] zasladio ukus širokog puka profinjenim izrazom i zasolio usta odabranih jasnom sadržinom; uvećao je svjetlost očiju privrženika nutrine (podvukao N. K.) i upućenost pobornika vanjštine (podvukao N. K.); pjevao je onako kako priliči stanju svakog ko je vičan kazivanju (podvukao N. K.), i u skladu s naravi svakog poklonika umjetnosti (podvukao N. K.) izložio istančan i nesvakidašnji sadržaj...”¹¹

Šta je onda, s obzirom na navedeno, u ovome slučaju zapravo posrijedi? Držim da je ključ za razjašnjenje tog pitanja sadržan u početnim premisama ovog rada. Sudijev komentar Hafizovog *Divana* je filološki; on se bavi isključivo primarnim semantičkim slojem Hafizove poezije. Međutim, za razliku od drugih komentatora, njegovih savremenika, Hafizovom *Divanu* Sudi ne pristupa kao književno-estetskom fenomenu čije bi različite jezičke znakove trebalo dešifrirati i sljedstveno tome ga žanrovski situirati. Kao jezikoslovac po vokaciji, Sudi Hafizovoj poetskoj zbirci prilazi kao tekstu u smislu njegove lingvističke definicije, to jest kao kontinuiranom jezičkom iskazu neograničene dužine, ali većem od rečenice, koji je određen svojom gramatičkom uređenošću i jedinstvenom komunikacijskom funkcijom.¹² Ispod površine te jedinstvene komunikacijske funkcije teksta Sudi u svom komentaru Hafizovog *Divana* ne pokušava tragati dalje, odnosno dublje, u ezoterijskom smislu. Za razumijevanje Sudijevog komentatorskog postupka tu činjenicu smatram veoma važnom.

10 O tome opširno vidjeti: Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Süfiler, Devlet ve Ulema, (XVI. Yüzyıl)*, İz Yayincılık, İstanbul, 2000.

11 U izvorniku (ključne fragmente teksta podvukao N. K.):
 [...] "مذاق عوام با لفظ متینش شیرین و دھان خواص با معنای مبینش نمکین، و روشنائی چشم ارباب باطن را افزوده و آشنائی اصحاب ظاهر را گشوده و موافق حال هر واقف سخن، حرف زده و مطابق شأن هر ارباب هنر معنای لطیف و غریب، آورده..."

M. S. Bosnawī, *Šarh-e Sūdī...*, Vol. I, p. (?). (Stranica nije paginirana; autorov kratki uvod, koji zaprema tek jednu stranicu, slijedi odmah nakon uvodnih napomena prevoditeljice.)

12 Vidjeti: Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005, str. 92-93.

Uz sve navedeno, ne treba zanemariti da je Sudi svoje komentare perzijskih klasika, pa i komentar Hafizovog *Divana*, koncipirao i kao svojevrsne udžbenike perzijskog jezika za native govornike osmanskog turskog;¹³ i taj aspekt Sudijevog pristupa komentiranju remek-djela klasične perzijske književnosti podstaknuo je jasan uzmak od, u njegovo vrijeme na Orijentu općevažećeg, interpretativnog poniranja u moguće dublje, ezoterijske slojeve značenja Hafizove poezije.

Uzimajući u obzir sve odlike njegovog komentatorskog postupka, na koje je do sada ukazano, držim da je Sudi, u odnosu na svoje savremenike, načinio avangardni korak na planu komentiranja Hafizovog *Divana*.

III

Pod uočavanjem i praćenjem avangardnosti Sudijevog komentara Hafizovog *Divana* na vertikalnoj, dijahronijskoj ravni, u vidu imam njegovu poziciju spram nalaza do kojih je o Hafizovoj poeziji i općenito klasičnoj perzijskoj književnosti, a pogotovo sufijskoj, došla savremena nauka o književnosti. Pri tome, ti nalazi u velikoj mjeri potvrđuju valjanost Sudijevog pristupa komentiranju Hafizovog *Divana*.

Kao što je već ukazano, Sudi izbjegava tumačenje Hafizovog *Divana* u ključu sufijske poezije. Uz ranije navedene razloge za takav postupak, još jedan, dodatni razlog mogla bi biti pojava na koju su ukazali pojedini savremeni istraživači. Jedan od tih istraživača je znameniti Mohammad Reza Shafiei Kadkani, koji je objavio rad čiji je već sami naslov krajnje znakovit i podsticajan za ovu raspravu, a on glasi *Lov na značenja po poljani beznačnosti* (Šekār-e ma'ānī dar sahrā-ye bīma'nī).¹⁴

Pored toga što u spomenutom radu analizira različita, nerijetko proturječna tumačenja jednog teksta (koji, opet, sam po sebi vrvi od proturječnosti, pa i nelogičnosti), Kadkani ukazuje na jednu pojavu u klasičnom dobu. Naime, u vrijeme jačanja i širenja tesavvufskog nauka u islamskom svijetu, javlja se i tendencija da se ne samo tekstu Kur'ana i Hadisa, ili poeziji, već gotovo svakom tekstu, odnosno svakom iskazu bilo koje vrste, učitavaju potencijalna ezoterijska značenja. Drugim riječima, dolazi do posvemašnjeg pretjerivanja u tom smislu, a posljedično tome i do izlaganja netačnih, na tekstu i njegovoj primarnoj semantičkoj vrijednosti neutemeljenih interpretacija.

13 O tome vidjeti: N. Karahalilović; M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak...*, str. 76-77.

14 Vidjeti: Mohammad Rezā Šaftī Kadkanī, "Šekār-e ma'ānī dar sahrā-ye bīma'nī", *Boxārā*, Sāl-e čahārdahom, Šomāre-ye 82, Mordād – šahrīwar, Tehrān, 1390. (2011), pp. 58-77.

Ništa manje znakovit nije ni podnaslov ovog rada, koji glasi *Patologija iranske kulture nakon Mongola* (Āsībšenāsī-ye farhang-e īrānī-ye ba'd az Moğūl).

Kao argument koji potvrđuje postojanje takve tendencije, Kadkani upućuje na čuveno djelo *Tajne tevhida u postupcima šejha Ebu Seida* (Asrār al-touhīd fi maqāmāt šeix Abi Sa‘īd). Iz navedenog se djela razaznaje da su duboka, skrivena ezoterijska značenja nerijetko tražena, naprimjer, u kolokvijalnom govoru uličnih prodavača, pa čak i u jeziku djece...¹⁵

Smatram razložnim pretpostaviti da je Sudi, kao dobar poznavalac književnosti i cjelokupne kulturne i duhovne tradicije islamskog svijeta, bio svjestan navedene tendencije. Zbog toga je u svom komentaru Hafizovog *Divana* bio u znatnoj mjeri oprezan i suzdržan, kako bi se odupro iskušenju traganja za tesavufskim motivima i značenjima tamo gdje ih objektivno nema.¹⁶ I u tom je smislu Sudi napravio avangardni odmak od ostalih komentatora Hafizovog *Divana* – svojih savremenika, odnosno od tada uvriježenog pristupa komentiranju Hafizove poezije.

IV

U radovima savremenih istraživača ustanovljena je i jedna karakteristika Hafizovog *Divana* koja tu poetsku zbirku u potpunosti izdvaja od ostalih klasičnih književnih djela na perzijskom jeziku. Naime, kako navodi još jedan veliki istraživač klasične perzijske književnosti, Taghi Poornamdarian, ukoliko recipijent pristupa Hafizovoj poeziji otvoreno, bez ikakvog predubjeđenja i ranije izgrađene mentalne predodžbe o njoj, tada zapravo Hafizova poezija propituje i tumači recipijentovu svijest.¹⁷ U takvim okolnostima svaki recipijent, u skladu sa vlastitom osobnošću, intelektualnim mogućnostima, nivoom obrazovanja i stadijem duhovnog zrijevanja, može komunicirati sa Hafizovom poezijom i iz nje crpiti značenja u skladu s navedenim uvjetima.

U tom smislu Hafizova poezija, nastala u XIV stoljeću, blisko korespondira s poznatom idejom velikog francuskog teoretičara književnosti iz XX

15 Isto, p. 58.

16 Kada se komentatori Hafizovog *Divana* ne uspiju oduprijeti iskušenju takve vrste, tada nastaju obimni, nerijetko višetomni komentari čiji je znatan dio teksta objektivno nefunkcionalan, a njihova semantička i logička utemeljenost na tekstu *Divana* (a time i znanstvena vrijednost) u velikoj je mjeri dvojbena i podložna ozbiljnom kritičkom vrjednovanju.

Kao primjere takvih komentara vidjeti: ‘Alī Sa‘ādatparwar, *Ġamāl-e āftāb wa āftāb-e har nazar: Šarhī bar Dīwān-e Hāfez, Bargerefte az ġalāsāt-e axlāqī-ye ‘Allāme Tabātabāyī, Šerkat-e entešārāt-e Ehyā’-e ketāb, Tehrān, 1380. (2001); Abolhasan ‘Abdorrahmān Xatmī Lāhūrī, Šarh-e ‘erfānī-ye ġazalāhā-ye Hāfez, Tashīh wa ta‘liq: Bahā’oddīn Xorramšāhī, Kūroš Mansūrī, Hosein Motī‘ī Amīn, Našr-e Qatre, Tehrān, 1387. (2008).*

17 O tome vidjeti: Taqī Pūrnamdāryān, *Gomšode-ye lab-e daryā, Entesārāt-e Soxan, Tehrān, 1382. (2003), pp. pang-šeš.*

stoljeća, Rolanda Barthesa, koji govori o "smrti autora."¹⁸ Prema Barthesu, autor gubi svoju autoritarnu ulogu proizvođača teksta koji ujedno kontrolira i taj tekst i njegovo značenje. Umjesto toga, čitalac prestaje biti pasivni objekt i postaje aktivni subjekt, to jest nosilac konstitucije značenja, pri čemu on sam kreira čin čitanja. Hafizova je poezija praktično u potpunom saglasju s tom Barthesovom teorijskom postavkom – čitalac je taj koji, u skladu sa svojim predispozicijama i afinitetima, proizvodi njeno značenje.

Temeljem navedenog, držim da je Ahmed Sudi, kao vrstan filolog i poznavalac klasične perzijske književnosti, a time i svjestan navedene odlike Hafizove poezije (koja je, u istraživačkom smislu, utvrđena i definirana u radovima savremenih istraživača), odlučio da se u svom komentaru Hafizovog *Divana* ograniči na filološku analizu primarnog semantičkog nivoa njegovog teksta, kako bi svakom čitaocu ponaosob ostavio slobodu i prostor da samostalno komunicira sa Hafizovom poezijom.

Naposlijetku, opravdanost i legitimnost opisanog Sudijevog avangardnog komentatorskog pristupa potvrđuje i sam tekst Hafizovog *Divana*, odnosno njegovi pojedini fragmenti autoreferencijalnog i referencijalnog karaktera. Naprimjer, u jednom od gazela svog *Divana* Hafiz pjeva:

"Napisah ovu koju riječ kako niko drugi ne znade – A i ti, po svojoj časti, čitaj onako kako ti znaš."¹⁹

Sudi as an Avant-Garde Commentator of Hafiz's Divan: different view of Sudi's commentary approach

Abstract

Divan by Hafiz Shirazi, a Persian poet of the 14th century, is one of the most important collections of lyric poetry within the Persian and general literary tradition of the Oriental-Islamic cultural circle. Since the creation of Divan, there has been a dispute over its interpretation, and therefore the genre position. Although most of the commentators in the Orient interpret Hafiz's Divan as key to Sufi poetry, Ahmed Sudi Bosnevi, a Bosnian philologist of

18 Vidjeti: Roland Barthes, "Smrt autora", u: Miroslav Beker, *Suvremene književne teorije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986, str. 176-180.

19 U izvorniku:

"من این دو حرف نوشتم چنان که غیر ندانست – تو هم ز روی کرامت چنان بخوان که تو دانی"
Dīwān-e Hāfez, Be ehtemām-e Ahmad Moğāhed, Mo'assese-ye enteshārāt wa çāp-e Dānešgāh-e Tehrān, Tehrān, 1379. (2000), p. 620.

16th century, does not follow such an approach and makes an avant-garde advance in terms of the interpretation of Hafiz's poetry. In this paper, the reasons for such Sudi's comments are discussed.

Key words: manuscripts by Ahmed Sudi Bosnevi, Hafiz's Divan, commentary, avant-garde approach.